

1. Мельничук Г.А. Конференция по изучению сел и деревень России. // *Отечественная история*. – 2000. – №5.
2. Присяжнюка Ю.П. "Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.)" // *Український історичний журнал*. – 1999. – №3.; Поліщук Ю.Г. "Нариси по історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області" як джерело дослідження історії українського селянства XIX – першої половини XX ст. (антропологічний підхід)" // *Український селянин*. – Черкаси, 2003. – Вип. 7.
3. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии / Сост. М.В. Перушев. – Симферополь, 1907.
4. Общая характеристика района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношениях. Извлечения из материалов для Харьковского сельскохозяйственного совещания / под ред. В.В. Морачевского. – СПб., 1911.
5. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Збірка Новицького. – № 24054-24062: Папери ратуші м.Олександрівська.
6. Волостные итоги. Приложение к спискам сельских обществ и общин Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1899.
7. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898.
8. Статистика землевладения. 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. – СПб., 1906.

В.П. Лук'яненко

УСВІДОМЛЕННЯ АГРАРНОЇ КРИЗИ УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Аграрна проблема в українських землях початку ХХ ст. нині набула нового звучання через нагальність перетворень у сучасному селі України. Нововведення, що мали місце на початку ХХ ст., і ті, що запроваджуються нині, мають у своїй основі дуже багато спільного. Так, наприклад, як на початку ХХ ст., так і наприкінці відбувається становлення українського селянина? власника з однакових соціально-економічних передумов та обставин. Неупереджене вивчення досвіду перетворень, тих, які відбулися і не відбулися, має пізнавально-наукове та практичне значення. Без детального, конструктивно-критичного підходу до усвідомлення аграрної кризи українським селянством на початку ХХ ст., важко уникнути ускладнень на шляху ефективного реформування виробництва в сучасних умовах.

Зазначена проблема має досить широку історіографію. Вивчення розпочалося в дореволюційний час. Науковці, серед яких – В.Постников, П. Ляшенко, П. Маслов, С. Прокопович та інші – показали становище селянства в українських губерніях на початку ХХ ст., проаналізували заходи російського уряду щодо подолання аграрної кризи, охарактеризували селянські рухи [1?4]. В. Ленін приділяв значну увагу процесу утворення внутрішнього ринку, розшаруванню селянства і економічним суперечностям цього процесу [5]. Серед радянських істориків зазначеної проблеми слід згадати Ф. Лося, М. Лещенка, І. Реву [6?8]. Сучасні дослідники також звернулися до селянської тематики ХХ ст., дослідження проведені В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, О.Д. Бойко [9?10]. Отже, історіографічний огляд дає

підстави для висновку про необхідність на основі критичної оцінки досягнень попередників, вивчення історичних джерел з'ясувати ступінь усвідомлення селянством аграрної проблеми у передреволюційну добу. Це і є метою даної статті.

Джерелами даного дослідження послужили документи громадських об'єднань, матеріали судочинства, земств.

Тривожні звістки про селянські аграрні хвилювання в Російській імперії з'явилися в столичних газетах у лютому 1905 р. Зворушення розвивалися з надзвичайною енергією. У лютому вони відбувалися в Одеській, Курській, Чернігівській, Київській, Бессарабській губерніях. Із центрально-чорноземного району вони поширилися на захід і схід. Селянські виступи набули значного розширення, що вже знайшло відображення в науковій літературі [11]. До 20 грудня 1905 р. в округах московської, петербурзької, харківської, саратовської, одеських, київських, казанських і новочеркаської судових палат значилося 798 справ щодо виступів у селі, вже до другої половини січня 1906 р. їх збільшилося до 1,5 тис. У міністерстві внутрішніх справ в особливій нараді під головуванням І. Я. Голубєва під час обговорення питання про відшкодування збитків приватним особам, які постраждали від погромів, сума збитків по двадцятьох губерніях Росії була обчислена в 31, 3 млн. руб. [11, 354].

У звіті про засідання делегатського з'їзду Всеросійського Селянського Союзу 6-10 листопада 1905 р. повідомлялося, що в Харківській губернії розгромлені маєтки в Будках, Тернах, у Лебединському повіті маєтки Югової, Булатович, Стевен; у Катеринославській губернії в поміщицьких маєтках і німецьких колоніях почалися пожежі й напади [12, 7].

Стихийний, неорганізований рух мав ще одну форму – захоплення землі. Воно не супроводжувалося "розбиранням" економії, ні тим паче руйнуванням і спаленням їх, воно знаходило вияв у захопленні землі, вигонів, косовиць. Це була більш правомірна форма руху й в очах самих селян і тому "захоплення" відбувалося спокійно, зі свідомістю права, іноді супроводжувалося встановленням відомих умов "захоплення".

У Сумському й іншому повітах Харківської губернії рух мав мирний характер: населення зверталося до землевласників із проханням надати їм землі для посіву й пасовища; між селянами й землевласниками уклалися мирні угоди. Селяни села Вядерунь, Нагошиці, Болчевиць Калишської губернії вигнали худобу на казенні луки й порубали казенний ліс. Як видно з наведених прикладів, цей рух з'являвся в тих же місцевостях, у яких спостерігалися й факти "погромного" руху [12, 9].

Організована мирна боротьба виражалася в страйках і бойкоті. Висувалися вимоги економічного характеру. Лише в поодиноких випадках відбувалися зіткнення страйкарів із заможними селянами – напівпоміщиками, що відстоювали своїх робітників.

У багатьох волостях Одеського повіту застрайкували сільські робітники [13, 31]. Серед місцевих селян у страйках були як наймані робітники з економії, так і орендарі. У першому випадку вони вимагали підвищення заробітної плати, а в другому – зниження оренди. Але, здається, була й інша мета –

витіснити поміщиків. У таких випадках селяни нерідко вступали в конфлікт із робітниками, як видно, наприклад, з наступного повідомлення. У різних місцях Подільської губернії, головним чином у північно-західній частині Ушицького повіту, у південній частині Проскурівського й північної частини Каменецького повіту, відбулися селянські заворушення. Вони розгорталися приблизно за одним сценарієм: селяни йшли юрбою в поміщицьку садибу, вимагали від робітників припинення роботи, а у випадку відмови силою змушували їх кинути роботу. Якщо вони заставали робітників на полі, то випрагали робочу худобу й тим примушували робітників припинити польові роботи. У деяких селах селяни влаштовували сходи, на яких приймали резолюції загального характеру. У декількох місцях, де робітники не бажали підкоритися вимогам бунтівників припинити роботу, доходило до насильства. Поширеною була думка, що заворушення виникли внаслідок поширення серед селян зазначених вище повітів так званої "золотої грамоти". Селяни ввірували в те, що вона передбачала переділ землі, але її приховували влада й поміщики [13, 33].

Поруч із цим стихійним і революційним рухом під керівництвом представників ліберальної й радикальної інтелігенції організувався поміркований мирний рух на захист політичних і економічних реформ, що знаходило вияв у зборах, резолюціях, петиціях, ви роках. Безпосереднім його результатом стала організація Селянського Союзу. На установчому з'їзді Всеросійського Селянського Союзу, що відбувся в Москві 31 липня – 1 серпня 1905 р., представник Чернігівської губернії так описав цей рух: "Ще до 18 лютого в нас був рух, але несміливий. Указ 18 лютого дотепер ніде не був прочитаний, але про нього знали з газет. Стали про нього тлумачити, звертатися за роз'ясненнями до інтелігентних селян, стали говорити, що потрібно становити ви роки". Ці думки майже в повній мірі повторилися на другому делегатському з'їзді Союзу через три місяці. Загальний зміст більшості думок зводився до того, що селяни прагнули мирного вирішення аграрного й політичного питання. Із заяв багатьох депутатів також видно, що чим краще були організовані селяни, чим свідоміше вони ставилися до руху, тим ширше й планомірніше розвивався рух, тим менше було насильств, стихійних спалахів і руйнувань [12, 7].

Делегат із Сумського повіту Харківської губернії повідомляв, що селяни діяли двома шляхами: 1) проханнями й резолюціями; 2) страйками сільськогосподарських робітників. Політичні й соціальні реформи, аж до передачі громадам фабрик і заводів, можуть відбутися, на думку селян, через союз селян і робітників. "На нашу думку, – зазначав депутат, – мирний шлях є мирне повстання проти поміщиків і влади" [14, 109].

Інший настрої спостерігався в тих місцевостях, куди не досягла організація, де населення зовсім подавлене нестатком і адміністративним тиском. Делегат Канівського повіту Київської губернії говорив: "Страйки з політичною метою в нас вдавалися, але свідомості в селян мало. Вони не припускають, що можна чого-небудь домогтися шляхом політичних змін. "Вирізати панів" – це їхній девіз. Втім, спрямувати це стихійне прагнення на правильний шлях можна.

Союз тільки в зародку, але, безсумнівно, швидко пошириться" [12, 13].

У заявах селянських сходів скарги на важке становище села стосувалися практично всіх сторін громадського життя: суду, народної освіти, місцевого самоврядування, адміністрації, поліції, податків, господарства – все перебувало у вкрай незадовільному стані. Селяни Одеського повіту у петиції до Ради міністрів написали: "Великий в нас нестаток, Государ, дуже великий. Як і далі терпіти його! Тепер у нас виснаження сил наших приходить до кінця. Ми обтяжені непосильними прямими й непрямими податками. Розмноження й тіснота на наших п'ятдесятилітніх наділах неймовірні" [13, 37].

Як свідчать джерела, скарги селян зосереджувалися навколо "першого" і "головного" нестатку – земельного. Він перебував у центрі сільського руйнування, безправ'я, непосильних податків тощо. На ньому трималося гноблення, убогість села. Потреба в землі була настільки жагучою, що тільки у вгамуванні її селяни бачили вихід з тяжкого становища. У петиціях, зрозуміло, перераховуються далеко не всі форми земельних утисків. Малоземелля в різних місцевостях мало неоднакові наслідки. У південних і південно-західних губерніях на ґрунті селянського малоземелля розвивалася кабальна залежність селян від поміщиків, висока орендна плата й низька заробітна плата на сільськогосподарських роботах. У промислових губерніях малоземелля стимулювало відхід на заробітки, у місто й на фабрики. Всі ці особливості земельних відносин знаходили висвітлення й у скаргах населення на земельні потреби. "А потреби селян великі й важкі, – читаємо в петиції сумських селян, – як важке й все селянське життя. Земля, надана Олександром II, залишилася та ж, а народу розмножилося без ліку. Ті, що одержали наділ, мають п'ять-шість синів уже, а в них є також діти, дорослі, і всі вони без землі. Часто доводиться на душу менше півдесятини, а в багатьох родинах і зовсім немає землі, і повинні селяни ходити на роботу. Кожна копійка дістається їм тяжкою працею, і, щоб заробити її, вони повинні тягти із себе всі жили й вислухувати лайку й різні знущання. Адже всю землю обробляємо ми, говорять селяни, а користуються нею інші, нам залишається холод, голод [11, 357].

Під час обговорення аграрного питання в Харківських губернських земських зборах розглядалася доповідь управи, в якій наведені наступні цифри про розміри селянського наділу по повітах Харківської губернії: по Сумському повіті – 0,5 дес. на душу, Валкському – 0,5 дес., Лебединському – 0,8 дес., Охтирському – 0,8 дес., Харківському – 0,9 дес., Богодухівському, Куп'янському, Ізюмському, Змієвському,

Старобельському – по 1 дес. На думку управи, місцевих земель недостатньо для задоволення селянського земельного нестатку, тому що всіх земель навряд чи вистачило б тільки для наявного населення [14, 110].

Селяни селища Катеринославське Криворізької волості Донецького округу області Війська Донського, вказують, що "причинами бідності, гноблення є малоземелля й та висока оренда, що стягують землевласники за один дозвіл обробити їхню землю" [13, 38]. "Нестаток в усіх був великий, говориться у ви року селян с. Беляєва, Одеського повіту. Внаслідок

приросту населення й роздроблення наших наділів нам стало не під силу жити. Податки, що збільшуються з кожним роком, як прямі, так і непрямі, погані заробітки, останні два роки неврожаї – все це розорило наше господарство”.

Селяни багатьох українських губерній на початку ХХ ст. у петиції вказували наступні причини занепаду добробуту села: надмірне обкладання рентою як грошовою, так і натуральною у порівнянні з іншими станами, особливо беручи до уваги нерухоме багатство останніх. "Окрім мирського збору на свої селянські потреби, ми ще містимо так звану "стійку" коней для проїжджаючих чиновників, а інші стани від цього вільні. Ми повинні обирати й платити соцьким. На кожні десять дворів щорічно вимагають десятицьких, які обслуговують інші стани. Ми повинні ремонтувати великі дороги, а по них їздять всі, і ніхто нічого не платить. Крім того, коли у нас ввели спрощене земство, до нас прилічили й всіх інших обивателів, що проживають у районі тієї або іншої волості (крім дворян). Внаслідок цього у нас збільшилися й витрати по утриманню канцелярій, старост, суддів, старшини, на висвітлення, опалення, на підтримку чистоти. І все це лежить на нас одних. Так що й виходить, що ми платимо, наприклад, з двору у 25 десятин рублів 40, а окремі власники 25-ти десятин – рублів 5. Викинувши 17 крб. з 40 викупного платежу за землю, все-таки вийде значна різниця: 23 крб. і 5 крб., так до того варто помітити, що на селянському наділі в 25 дес., проживає 40 із зайвим душ, а у приватних власників на такій кількості живе від 4 до 10 душ. І головне – черезсмузжя, що перешкоджає бажанню запровадити в себе кращі й новітні прийоми й порядки сільського господарства" [15, 73].

Отже, на початку ХХ ст. в українських губерніях загострилося розуміння селянством масштабів аграрної проблеми. У вироках і петиціях селяни називали себе споконвічними хліборобами, а землеробство – своїм основним заняттям, яке через безвихідь доводилося кидати. Говорячи про причини занепаду своїх господарств, селяни називали високі податки й орендні ціни, відсутність соціальної захищеності, але всі вони, зрештою, зводилися до малоземелля, черезсмузжя й утисків з боку поміщиків. У проаналізованих матеріалах переважно значення мав голос селянства, яке рішуче піднялося на боротьбу за свої права на землю. Селяни українських губерній вказували шляхи вирішення аграрного питання, серед яких переважали мирні – бойкоти, страйки, петиції, голодування тощо.

Аналіз усвідомлення аграрної кризи українським селянством на початку ХХ ст., не зважаючи на досить значну віддаленість тих подій, може бути корисним при формуванні нинішньої аграрної політики, виходячи з історичного досвіду минулого.

1. Постников В. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891.
2. Маслов П.П. Аграрный вопрос в России. – СПб., 1908.
3. Прокопович С.Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства. – СПб., 1912.
4. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в России. – Т. 1. – СПб., 1908.
5. Ленин В.И. Аграрный вопрос в России в конце XIX ст. // Полное собрание сочинений. – Т. 17.
6. Лось Ф.С. Украина в роки столітньої реакції. – К., 1944.

7. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.
8. Рева І.М. Селянський рух на лівобережній Україні в 1905-1907 рр. – К., 1958.
9. Історія українського селянства: Нариси: В 2-х т. Т. 1 / О.В. Андрущук, В.К. Баран, А.В. Бланцзя та ін. К., 2006.
10. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.) / О.П. Реснит; Ін-т історії України НАН України. К., 2003.
11. Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И. и др. Аграрный вопрос. Сб. ст. – Т. 2. – М., 1907.
12. Протоколы учредительного Съезда Всероссийского крестьянского Союза. – СПб., 1905.
13. Материалы к крестьянскому вопросу. Отчет о заседаниях делегатского съезда Всероссийского Крестьянского Союза 6?10 ноября 1905 г. – М., 1905.
14. Обзор экономических мероприятий харьковских земств. – Харьков, 1906.
15. Янсон Ю. Опыт статистических исследований о крестьянских наделах и платах. – СПб., 1905.

Т.В. Малиновська

ПОСАДОВІ ОСОБИ В ПОСЕЛЕННЯХ ІНОЗЕМНИХ КОЛОНІСТІВ, ДЕРЖАВНИХ ТА УДІЛЬНИХ СЕЛЯН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1787-1803 рр.)

В останні роки збільшилась кількість досліджень, присвячених традиціям сільського самоврядування в Україні [1, 72]. Також посилюється увага до історії поселень іноземців на теренах Російської імперії [2, 12]. При цьому питання організації управління в колоніях іноземців і селах державних, удільних (з 1797 р., належали царській родині) та кріпосних селян розглядаються дослідниками, як правило, окремо, в контексті різних проблематик – історії колоній та історії селянського самоврядування. Такий підхід приховує ту обставину, що царський уряд, вирішуючи ці питання, керувався загальними для селянства, включно з іноземними поселенцями, засадами. Йшлося про проведення єдиної політики, хоча єдина для різних категорій "сільських обивателів" адміністративна система була створена лише під час реформ 60-70 рр. XIX ст. Наша розвідка має на меті визначити загальні вимоги державної влади Російської імперії щодо структури селянського самоврядування на початковому етапі законодавчого регулювання його діяльності.

До останньої чверті XVIII ст. законодавство Російської імперії не приділяло уваги організації управління у державних та удільних селах, "селяни як і раніше управлялись своїми старостами, що діяли на основі звичаєвого права" [3, 368]. Дозволяючи селянам впорядковувати внутрішні відносини за власними правилами ("по их обыкновениям"), центральна влада накладала на селянське самоврядування додаткові обов'язки, пов'язані зі збором податків, забезпеченням правопорядку, проведенням рекрутських наборів [4, 1-24].

Перші спроби законодавчо визначити структуру та регламентувати діяльність сільської адміністрації припали на період правління Катерини II. Було розроблено проект Жалуваної грамоти селянам, відповідно до якого в селах створювались посади сільського старшини, старости і виборного [5, 451, 459].